

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

La perspectiva del transnacionalismo en l'estudi de les migracions.¹

Ivone Puig Artigas

Doctoranda del Departament d'Antropologia Social i Cultural de la Universitat Autònoma de Barcelona.

ivone.puig@e-campus.uab.cat

Aquest text forma part del marc teòric de la tesi doctoral de l'autora que porta com a títol "Marroquins a les illes Pitiüses: Trets del seu projecte migratori i canvis esdevinguts en les seves vides a partir d'aquest", i que encara no ha estat defensada.

Resum

Aquest text pretén ser una breu anàlisi sobre el significat que han donat els diferents autors del terme transnacionalisme i d'altres relacionats amb aquest dins l'estudi dels moviments migratoris, així com de la seva evolució i trets més destacats, a l'hora que es cerca de veure'n les limitacions i de fer-hi alguna aportació. Actualment no es concep l'estudi de les migracions sense tenir en compte la perspectiva del transnacionalisme i amb la seva aplicació les recerques sobre migració es veuen ampliades a una pluralitat d'espais per tal de poder observar l'abast de les relacions i de les activitats que mantenen els seus protagonistes. És així que una recerca sobre un col·lectiu migrat no pot obviar el significat, el contingut i l'ús d'aquest concepte.

Abstract

This text is intended as a brief analysis of the meaning given by different authors of the term transnationalism and others related to this in the study of migration and its development and features, at the same time as trying to see the limitations and make a contribution. Currently not conceive to study the migration regardless of the perspective of transnationalism and its application to the research on migration are extended to a plurality of areas in order to observe the extent of the relationship and activities that keep their players. Thus, research on a group migrated can not ignore the meaning, content and use of this concept.

La majoria dels estudis sobre migració, així com gran part de les polítiques d'integració, tenen i han tingut en compte que les condicions macroeconòmiques, per exemple demogràfiques i algunes estructurals, produeixen efectes de reclam i rebuig als que responen moviments migratoris. Tot i aquesta consciència d'estreta relació origen/destí, no fa

---

¹ Agraeixo al professor José Luís Molina del Departament d'Antropologia Social i Cultural de la UAB, així com també al professor Dan Rodríguez, les lectures que ens van proposar sobre el tema del Transnacionalisme per als seminaris del GRAFO i els debats que van seguir.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

tant que tenim presents les moltes altres formes de vinculació que afecten als moviments migratoris, especialment a les pròpies persones, famílies i comunitats on els migrants s'instal·len i als llocs dels que parteixen. Així, aquests mateixos estudis i polítiques d'integració han tendit a partir de la idea de què els migrants, en instal·lar-se al país d'acollida començaven d'alguna manera una nova vida i que per tant havien de deixar enrere les bases culturals del país d'origen, així com les seves xarxes personals, per començar a identificar-se amb el país de destí. Riaño i Richter parlaran de "desarrelament" d'un context per tal de dur a terme l'arrelament a un altre context i assenyalaran que a la realitat aquesta ruptura no es dona, sinó que es du a terme una "re-definició de les relacions". (2008:4)

I és que a la vida real, els immigrants segueixen en contacte amb els seus espais d'origen de diverses maneres i en diferents moments de la seva vida quotidiana. Aquestes connexions són bàsiques per tots aquells a qui afecten (immigrants i familiars, veïns o amics que romanen a origen) i poden arribar a ser molt intenses. Riaño i Richter suggeriran la imatge de "ponts socials" per a fer referència a aquestes connexions. (2008:4)

Així, i partint d'aquestes idees, ja fa uns quants anys que s'ha començat a aplicar la perspectiva transnacional, instruïda pels principis de la Sociologia Econòmica, tal i com apunta Guarnizo (2004:56).

Des d'aquesta nova perspectiva, la recerca en temes de migració s'amplia obligatòriament a una pluralitat d'espais. Tal com assenyala Vertovec: "*the direction of analysis, so to speak, moved from 'here' to 'here-and-there'.*" (2007:968) I personalment afegiria que, sovint, no és només aquí i allà, sinó que hi ha més de dos espais als que parar atenció, migracions múltiples, diferents itineraris migratoris de la família, diferent origen dels diferents membres de la parella, destins que esdevenen origen amb el temps, etc..

El transnacionalisme és un concepte que resulta especialment útil per aquells que es centren en l'estudi de les migracions internacionals. L'estudi d'aquest posa èmfasi en les interconnexions i interdependències que s'estableixen entre els països receptors i els emissors, i en el desenvolupament d'aquests darrers a partir de l'activitat transnacional dels seus emigrats, ja sia en forma de remeses econòmiques, en forma de les anomenades "remeses socials", de participació associativa, política, etc. Així, una bona part dels estudiosos del transnacionalisme tenen com interès principal la relació entre migració i desenvolupament.

Liliana Suárez assenyala que els estudis migratoris transnacionals incideixen en la comprensió de **pràctiques i processos** que afecten tant al país de destí com al d'origen. I distingeix entre els estudis tradicionals sobre les migracions, que incideixen només en la problemàtica que suposen aquestes a destí i la perspectiva transnacional que, en canvi, posa

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

l'èmfasi en la mirada a les dues bandes (destí i origen) i a la interdependència que existeix entre elles. (2010:185-190) Tot i així, aquesta interdependència, a vegades, ha portat a pensar en l'única direcció de "necessitats a origen" i "oportunitats a destí", per una banda, i en els canvis que els migrants experimenten a destí i que traslladen d'una o altra manera a origen, on es copien o es reinterpreten. Aquesta visió és excessivament estàtica perquè anul·la la perspectiva dels canvis globals que no tenen el seu origen en l'acció dels emigrants i dels canvis en origen que es produeixen per les pròpies dinàmiques complexes internes.

Tot i que en aquesta tesi no es pretén aprofundir en la teoria del transnacionalisme, que va molt més enllà dels interessos presents d'aquesta recerca i penso que s'endinsa en la teoria política de l'estat-nació, crec necessari i oportú de donar-hi un cop d'ull i apuntar-ne les definicions i els trets més importants, ja que, tot i no aprofundir-hi, és té present aquesta aproximació metodològica al llarg de tot el treball i, encara que solament en certa mesura, s'hi recolza.

Així doncs, a continuació s'exposen algunes definicions que s'han donat al llarg dels anys sobre el terme Transnacionalisme, així com alguns dels seus trets bàsics.

El primer autor que hauria fet ús del terme "transnacional" en Ciències Socials seria Randolph Bourne, quan el 1916 va publicar un article, "*The Trans-national America*", en el que, referint-se al vincle emocional que mantenien els migrants amb el seu origen, defensava allò que avui anomenem la multiculturalitat, en front la idea imperant a l'època de l'assimilacionisme, anomenat "melting-pot".

Però, ja donant-li el sentit que ha pres el terme a l'actualitat, Basch, Glick Schiller i Szanton-Blanc (1994), antropòlogues que van fer treball de camp a les illes del Carib i de les Filipines, diuen que el transnacionalisme es tracta del **"procés pel qual els immigrants formen i mantenen relacions socials varies que connecten les seves societats d'origen i de domicili"**. Diuen:

"We define "transnationalism" as the processes by which immigrants forge and sustain multi-stranded social relations that link together their societies of origin and settlement. We call these processes transnationalism to emphasize that many immigrants today build social fields that cross geographic, cultural, and political borders. Immigrants who develop and maintain multiple relationships (familial, economic, social, organizational, religious, and political) that span borders we call "transmigrants". (1994:7)

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

Portes, Guarnizo i Landolt definiran els actors del fet transnacional com *“persons who live dual lives: speaking two languages, having homes in two countries, and making a living through continuous regular contact across national borders.”* (1999:217)

Així, d'acord amb la teoria d'aquests autors i autores, considerats tots ells dels principals teòrics del concepte *transnacionalisme*, en aquest treball s'ha optat per parlar de “transmigrants” en referència als subjectes de l'estudi, que viuen a cavall entre els espais de migració i els d'origen (encara que, en aquest darrer espai, sigui més pels intensos vincles que hi mantenen que per la seva presència física).

Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc deixen clar quina és la seva visió sobre el terme transnacional. *“Our focus becomes the manner in which migrants, through their life ways and daily practices, reconfigure space so that their lives are lived simultaneously within two or more nation-states”* (1994:28). Penso que aquí cal subratllar el *“dos o més”* i posar en qüestió que això es doni només quan els migrants es mouen entre “estats-nació”. Per una banda és important tenir en compte que els migrants tenen vincles que van més enllà del país de destí i del d'origen. Una bona part dels migrants han passat per diferents processos migratoris abans d'instal·lar-se definitivament a destí (si és que ho han fet ja), i molts dels seus familiars han provat sort en altres països i els vincles entre ells es mantenen vius. Així, i tal com s'ha pogut veure al llarg del treball de camp, és molt freqüent el cas d'immigrants que tenen membres de la xarxa migratòria i familiar a diferents destins, amb els que mantenen contacte més o menys continuat, així com el cas d'immigrants que passen curtes o llargues temporades entre varis destins que poden haver format part d'itineraris previs (sovint es tracta de localitats on tenen familiars), per qüestions d'oferta laboral intermitent.

Teresa San Román parlarà de

“la falacia de reducir la migración a origen y destino, cuando con cierta frecuencia, y a veces con cierta regularidad, los movimientos no es que sean ya uno sólo o entre ellos, sino de A a B y de B a C y de C a A, etc. Esto a veces lleva a una instalación en un lugar y relaciones en uno anterior o varios y otras a una movilidad que puede estar pautada o que puede ser correlato de la necesidad de movimiento más o menos continuo (gitanos europeos, por ejemplo). Y siendo así, varios migrantes de un mismo origen pueden crear campos migratorios entre diferentes destinos”.
(correspondència personal amb l'autora, febrer 2011)

Per altra banda, penso que s'hauria de qüestionar la generalització de l'ús del terme “transnacionalisme” que ens encasella excessivament i ens constreny a tenir en compte només aquells migrants que es mouen entre dos o més “estats-nació”, quan de fet allò que

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

observem en ells es repeteix en certa mesura en tots els migrants que mantenen vius els vincles amb origen o amb més d'un dels itineraris pels que han passat, que en definitiva són la gran majoria dels migrants, tant aquells que han arribat de països llunyans i de cultures ben diverses a la nostra, com aquells que van canviar de comunitat autònoma als anys 60's o els que van marxar del poble per anar a la gran ciutat. Al llarg d'aquest text es respectaran les definicions que en fan els estudiosos en aquest tema, però al llarg de la tesi s'ha optat per parlar de transmigrants, obviat el terme "migrants transnacionals" precisament per això que s'acaba d'apuntar.

Portes et al. defineixen de transnacionals aquelles "*occupations and activities that require regular and sustained social contacts over time across national borders for their implementation*". (1999:219). Definició que per si sola donaria a pensar que inclou no només a persones migrants sinó també les transaccions comercials, guerres, pura difusió, etc.

Uns anys més tard, Guarnizo i Portes (2003:1212-13) assenyalen que la definició de transmigrant que donen autors/es com Glick Schiller i Fouron², entre d'altres, no permeten diferenciar aquells immigrants que s'impliquen activament en les polítiques d'origen, d'aquells que únicament envien remeses i retornen periòdicament a passar les vacances a la llar familiar. Aquests autors delimitaran més la seva definició de "migrant transnacional" i li exigiran un grau mínim d'implicació política-social. Així, segons afirmen Guarnizo i Portes a les conclusions del seu treball, en realitat només un baix percentatge dels immigrants estan implicats en activitats regulars transfrontereres (a nivell polític, com a mínim). Aquests autors parlaran d'*activistes transnacionals*. (2003:1238-39) És per això que considero que aquesta treball es manté al marge d'aquesta teoria, no perquè em suscití poc interès, sinó per la poca atenció que s'ha acabat prestant a l'activitat política dels subjectes de l'estudi³ i a l'enorme importància de les relacions personals, familiars, econòmiques, religioses i socials que amb aquesta teoria quedarien al marge. Amb "activistes transnacionals" seria suficient per a

---

² Glick-Schiller N, Fouron GE. (1999:344) *Terrains of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Fields. Ethnic and Racial Studies* 22 (2), pp. 340-66.

³ Potser perquè els subjectes d'aquesta mostra semblen poc implicats en política, o pocs d'ells ho estan. No és tant estrany si es té en compte que a destí no se'ls permet votar com immigrants extracomunitaris que són, i a origen tampoc, si pretenen fer-ho a distància. Abdelkrim Belguendouz (2004:102) en el seu estudi sobre la diàspora marroquina, denuncia el fet que el 2004 encara no sigui possible per als marroquins el dret de vot i d'elegibilitat des dels seus països de migració. Maig de 2011: Confirmo, parlant amb l'Ambaixada del Marroc a Madrid, que actualment la situació és la mateixa. Ara bé, el dia 1 de Juliol de 2011 es produeix un fet sense precedents: els marroquins residents a l'estranger són cridats a les urnes a consolats i ambaixades per a participar en el referèndum per a la reforma de la Constitució del Marroc. Referèndum proposat pel Rei Mohamed VI arrel de les continuades protestes de la població dins el context de l'anomenada "Primavera Àrab" i que, al Marroc, organitzen els denominats "joves del 20 de febrer". El Consolat del Marroc a Barcelona instal·la tres taules electorals on els ciutadans marroquins poden dur a terme el seu dret de vot al llarg de dos dies.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

qualificar un dels seus tipus d'activitat, mentre que "transnacional" podria fer referència a qualsevol altre tipus de relació i activitat que impliqui a la persona i al seu moviment migratori (no només la seva activitat).

Ara bé, des de la vessant més amplia del terme si que penso que el present treball es deu a l'enfocament metodològic del "transnacionalisme". Wimmer i Glick Schiller assenyalen, tot i que probablement massa centrades en la realitat nord-americana, que avui en dia, amb la globalització:

"Being sedentary is replaced with movement. While the immigrant used to be portrayed as the marginal exception of the rule of staying at one's nation home, the transnational life of migrants constantly on the move is now the prototype of the human condition". (2002:326)

Michael Kearney (2003:49) apunta que amb la "transnacionalitat", les formes d'organització i la identitat perden la seva intrínseca relació amb les fronteres nacionals. Així, aquest autor defensa que el terme "transnacional" és equivalent a "post-nacional". És a dir que ens trobaríem a l'inici d'una nova etapa històrica. És possible, però hi ha indicis també en contra. Les fronteres més que desaparèixer es mouen i les identitats, segons afirma Amin Maalouf (2005[1998]) són múltiples, i tal i com apunta encertadament Teresa San Román sobre aquestes,

"...cambian, se combinan y nacen, pero no parecen ni desaparecer ni crearse en exceso, al menos no las 'identidades transnacionales', sino combinaciones de varias. Se es marroquí y mallorquín, diferenciando ambas cosas, no se tiene una identidad 'transmallor-marroquí', o como fuera que se dijese, indiferenciada y unitariamente. En todo caso, no parece frecuente ni, desde luego, suficientemente documentado". (o.c. 2011)

Kearney (1995:549) distingirà entre els conceptes "globalització" i "transnacionalisme", assenyalant que, tal com apunten els seus sufixes, mentre que el primer està impregnat d'un caràcter més universal i impersonal, el segon conté sobretot una dimensió política i ideològica-cultural.

Per altra banda, Liliana Suárez apunta que el transnacionalisme, amb les anades i vingudes dels migrants travessant fronteres i el manteniment continu dels lligams i dels intercanvis de tota mena entre destí i origen que comporta, esdevé una mena de transgressió a la manera estereotipada de viure de la major part dels membres de la societat receptora. Suárez citarà

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

Kearney (1991) quan afirma que *“los migrantes se ven sometidos con rigor al efecto disciplinador, sancionador y transformador de las fronteras y las aduanas”*. (2010:189)

Al seu text introductori al número que la *International Migration Review* dedica a les perspectives en migració transnacional, Levitt, De Wind i Vertovec (2003) fan parar atenció en la necessitat de tenir en compte les relacions dels transmigrants a tots nivells. Aquests autors utilitzaran els termes sub-nacional, nacional i supranacional, però penso que seria més adequat parlar d'intra-nacional, i potser encara millor referir-se a la localitat més que a la nació. El terme, en definitiva, ha de mostrar-se útil per possibilitar l'anàlisi de tot allò que du a terme l'immigrat o la immigrada dins el seu camp migratori, l'anàlisi dels vincles que l'uneixen amb cada un dels grups que formen el conjunt dels *alteri* de la seva xarxa personal i de, més enllà de les persones, les institucions, etc. Els autors parlaran concretament d'analitzar les experiències de cada un dels individus en relació a la seva família, veïnat, comunitat religiosa, participació política, vinculacions associatives, etc. que condicionaran la integració dels migrats a la societat de destí i el major o menor manteniment dels lligams amb la d'origen. (2003:567-568)

Autors com Guarnizo (2004:59) i Ángeles Escrivá (2004:151) parlaran del “viure transnacional”. Escrivá dirà:

“Un buen número de migrantes realiza hoy, de una u otra manera, con más o menos frecuencia e intensidad, acciones transnacionales y mantiene modos relacionales de pensamiento, que, llegado a un determinado grado de densidad, pueden generar una forma sui generis de existencia, ‘el vivir transnacional’”. (2004:151)

Mercedes Fernández (2010:505) fa un repàs a la teoria de les migracions transnacionals i segueix a Faist⁴ quan diu que els espais transnacionals són *“caracterizados por que los individuos que los ocupan pertenecen simultáneamente a las sociedades de emisión y acogida”*. I assenyala que el mode de viure transnacional suposa una manera d'adaptar-se a la migració, alternativa a les dues vies extremes plantejades fins fa ben poc: l'assimilació o l'exclusió. Però tal i com mostren nombrosos estudis, no es tracta de fenòmens exclusius o alternatius sinó que poden perfectament donar-se de forma paral·lela.

També altres autors, com Mohamed Berriane, semblen plantejar el fet transnacional com una opció dels migrats que els estalviaria la integració a la societat de rebuda. Berriane parlarà de *‘la constitución de territorios nómadas’ en los que los grupos de migrantes se desplazan*

---

⁴ Faist Th. (2000) *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Clarendon Press, Oxford.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

indiferentemente de un lugar a otro como alternativa a la integración o a la asimilación".
(2004a:24-25)

Aquesta recerca posa en dubte la idea de què el "viure transnacional" és incompatible amb la integració a la societat de destí, quan s'entén per aquesta l'assoliment de la igualtat en drets i deures. I és que precisament molts estudis apunten el fet contrari, com el de Guarnizo i Portes (2003), entre d'altres. Segons aquests, els migrants que mantenen uns vincles més intensos amb origen serien aquells que més integrats estarien a destí.

En canvi, estic d'acord amb Fernández quan, citant a Nyberg-Sorensen et al.⁵, diu:

"Nos encontramos ante una nueva lógica que trata de romper con la visión binaria que se centraba en 'país emisor' versus 'país receptor', 'inmigración' versus 'emigración' para hablar de espacios sociales transnacionales y de transmigrantes".
(2010:505)

Pel que fa al desenvolupament del transnacionalisme, la majoria dels autors (Levitt, De Wind i Vertovec, 2003; Suárez 2007:62, 2010, entre d'altres) coincideixen a dir que el viure transnacional és tan vell com les migracions, i aquestes tan velles com l'ésser humà. Allò que és nou no és el fet del "transnacionalisme" en sí, sinó l'ús del seu concepte. I possiblement també la pròpia existència dels estats i les fronteres modernes, que impliquen barreres que ens haurien de fer pensar en canvis profunds en la migració.

Per altra banda, Portes et al. (1999) es mostren insistents en el fet que, tot i que el viure transnacional no és un fet nou, el seu abast actual sí que ho és, i encara més important és la intensitat que han pres els contactes, els vincles i els intercanvis dels migrants d'avui en dia. Els autors apunten que això és lo realment nou i lo que justifica la creació i aplicació de nous conceptes. Diran:

"What constitutes truly original phenomena and, hence, a justifiable new topic of investigation, are the high intensity of exchanges, the new modes of transacting, and the multiplication of activities that require cross-border travel and contacts on a sustained basis." (1999:219)

Entenc que Portes, Guarnizo i Landolt (1999:219) incideixen en el fet que no es tracta de canviar merament de terminologia, sinó d'introduir un nou concepte per a una nova manera de viure la migració o, en alguns casos (quan ja es donava aquesta), de veure-la.

---

⁵ Nyberg-Sorensen N, Van Hear N & Engberg-Pedersen P. (2002) The Migration-Development Nexus: Evidence and policy options. State-of-the-art Overview. *International Migration*, Vol. 40, nº 5, pp. 3-48.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

Així, aquest terme i tot allò que implica ens és oportú avui per parlar dels immigrants extracomunitaris que, havent-se instal·lat a destí per a dur a terme la seva activitat laboral i per a residir i desenvolupar el seu projecte de vida, mantenen física i emocionalment els seus lligams amb origen. Però hi ha autors que qüestionen la novetat del fenomen transnacional així com la importància del seu abast en relació als moviments migratoris d'altres èpoques, i pensen que, a un altre nivell, i tenint en compte que, tal com assenyala Liliana Suárez, "*como irónicamente solemos decir, el transnacionalismo precede a la nación*" (2010:189) (o, no és el terme adequat també per aquesta poderosa raó, a demés de les ja apuntades), també podia haver estat oportú, en el seu moment, per parlar dels protagonistes de les migracions internes que es van produir a Espanya a mitjans del segle passat, i de totes les èpoques.

En un punt coincideixen tots els autors, i és que, tot i haver existit sempre, les connexions "transnacionals" (perquè no parlar de connexions "translocals"?), es troben avui en dia amb les condicions més oportunes per al seu desenvolupament. Cal pensar en les facilitats que suposen els avanços en matèria de comunicació i de transport per a aquestes connexions. I tal com assenyala Suárez (2010), la creació i manteniment d'unes bones xarxes migratòries "transnacionals" és un element indispensable per sobreviure en un món globalitzat on impera el capitalisme flexible, que tant et pot donar feina com deixar-te a l'atur d'un dia per l'altre. Tal com afirma Suárez citant a Portes⁶: "*Este tipo de redes migratorias transnacionales son en sí mismas un producto de la globalización económica*". (2010:190) Però, potser seria més oportú parlar de "*este tipo actual de redes migratorias transnacionales*".

Per altra banda, Levitt et al. també citen el fet de què actualment el context social dels països de migració és molt més tolerant amb la diversitat ètnica i amb el manteniment de les connexions "transnacionals". A la vegada que es desenvolupa una cultura global, afirmen els autors, es redueixen les diferències entre les societats de destí i d'origen. (2003:569) Però penso, més que tractar-se d'una hibridació, amb la globalització, les diferències es transformen o fins i tot es creen, però no desapareixen en absolut, per molt que aquesta creï un camp comú global.

Levitt et al. fan parar atenció també en la gran diversitat existent dins les activitats "transnacionals" i en el mode de dur-les a terme i d'implicar-s'hi. Es tracta de diferències a tots nivells, de sector (polític, econòmic, socio-cultural, religiós), de grau d'implicació, de freqüència o intensitat (participació periòdica, regular o puntual), d'abast de l'activitat (local, regional, nacional), de formalitat de la relació (estructures institucionalitzades o informals). (2003:569)

---

⁶ Portes A. (1997) Globalization from below: the rise of transnational communities. Princeton University.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

Portes et al. (1999:221) establiran dues tipologies de les activitats transnacionals: per una banda la que distingeix entre activitats econòmiques, polítiques i socio-culturals, i per altra la que ho fa entre les activitats organitzades pels actors institucionals i les que duen a terme els propis migrants amb la col·laboració de compatriotes que romanen al país d'origen. És en aquest punt que els autors, fent referència al text de Guarnizo⁷ (1997) parlaran de *transnacionalisme des de dalt* i *transnacionalisme des de sota* ('from above' and 'from below').

Però a l'hora de delimitar el concepte de transnacionalisme, Portes et al. insistiran en el fet que les activitats que duen a terme els transmigrants han d'acomplir estrictament amb la condició de la regularitat. Així, apuntaran:

"it is preferable to delimit the concept of transnationalism to occupations and activities that require regular and sustained social contacts over time across national borders for their implementation." (1999:219)

Per la seva banda, Kelly i Lusi⁸ opten per parlar de determinats trets o funcions socials dels vincles transnacionals:

"participación política a través de fronteras, flujos de representación, organización y ciudadanía; formación y transformación de identidades; residencia y viajes; flujos de dinero y bienes; operaciones empresariales; y flujos de información o remesas sociales de formas culturales de comportamiento." (2006:833, citat i traduït per Riaño i Richter, 2008:4-5)

Dan Rodríguez, autor que ha seguit detingudament la migració transnacional i l'evolució del seu estudi, ampliarà l'abast d'aquest concepte (en relació a altres autors) i, més que diferenciar activitats, distingirà entre "*transnacionalitat legal o política*" (ex. ciutadania múltiple), "*transnacionalitat econòmica*" (consum, inversions, remeses) i "*transnacionalitat sociocultural i ideològica*" (valors, models i pràctiques). (2010a:11-12)

Tal com assenyalen Levitt et al., en relació a l'estudi del fet transnacional hi ha una part que pot ser fàcilment estudiada des de les estadístiques i les fonts oficials, com pot ser la participació en el vot, l'abast de les remeses o de les inversions dels immigrants, etc., però quant a la vessant més intangible diran: "*Religious and family life tend to be more subjective,*

---

⁷ Guarnizo LE. (1997) The emergence of a transnational social formation and the mirage of return migration among Dominican transmigrants, *Identities*, vol. 4, pp. 281-322.

⁸ Kelly P, Lusi T. (2006) Migration and the transnational habitus: evidence from Canada and the Philippines. *Environment and Planning A* 38:831-847.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

involving imagination, invention, and emotion that are deeply felt but not overtly expressed." (2003:571) I tot i que aquesta visió de la cultura és molt restrictiva, perquè relega aquests aspectes, fonamentalment compartits, culturals, socials, amb continguts polítics i econòmics indissociables des de tots els punts de vista, a una qüestió individual, precisament és des d'aquesta vessant que amb el treball de camp etnogràfic podem participar en l'estudi de les migracions "transnacionals".

Així, Levitt i Glick Schiller defensaran l'etnografia com la disciplina més adequada concretament per a l'estudi de la creació i duració del camp transnacional dels migrants (2004:1013).

Aquestes autores fan parar atenció en què la majoria dels migrants provenen d'un estat amb relativament poc poder dins el sistema inter-estatal internacional. Així, aquests migrants guanyen poder social, en un gran nombre de casos, a partir de la seva arribada a destí (2004:1013-1014). Aquest seria, segons aquestes autores i segons mostren les dades d'aquesta tesi, un dels valors que tenen en compte els immigrants en fer el barem dels guanys i pèrdues que els suposa la migració. Però Levitt i Glick Schiller, van més lluny i incideixen en el fet que, a la vegada que assoleixen poder personal, especialment en relació als seus compatriotes que resten a origen, els immigrants influeixen en el funcionament intern dels estats, tant els que els reben com els que els veuen marxar, i contribueixen a canviar el sistema polític-econòmic global. Aquestes autores també posen èmfasi en els efectes que la migració té en les transformacions que s'observen en les jerarquies de gènere, la identitat ètnica, les dinàmiques de família, el rol de la religió, entre d'altres. (2004:1014)

Riaño i Richter (2008), d'acord amb Vertovec⁹, assenyalen que l'estudi del Transnacionalisme s'ha fet bàsicament des de tres perspectives:

1. La primera parteix de l'individu i es centra en l'impacte sobre el propi migrant.
2. El segon es centra en l'impacte que els processos migratoris actuals tenen sobre el model de l'estat nacional construït a partir de l'idea d'una identitat comú lingüística, social i suposadament cultural/ ètnica.
3. El darrer incideix en el caràcter transnacional de les activitats econòmiques dels i de les migrants.

---

⁹ Vertovec S. (2004) Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. *International Migration Review*, 38, pp. 970-1001.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

Però aquesta classificació obvia la perspectiva que es centra en l'impacte del procés migratori sobre els grups familiars, de veïns, etc., que tot i transcendir l'individu, no incorporen a l'Estat, i en el que precisament incideix aquesta tesi.

Sobre la perspectiva del caràcter transnacional de les activitats econòmiques dels migrants, Riaño i Richter (2008) destacaran la gran quantitat d'estudis que tracten els efectes de les remeses, amb temes que van des de l'impacte positiu i negatiu de les remes en la subsistència bàsica de les famílies i dels migrants, el desenvolupament de petites empreses, el desplaçament de llocs locals de treball i la inflació dels preus locals del terreny i de la construcció. I faran parar atenció en la vessant no econòmica de les remeses. Diran: *"las remesas también tienen efectos sociales y culturales, ya que las ideas sobre prácticas sociales diferentes, valores alternativos y aspiraciones diversas se difunden fácilmente a través de las fronteras"* (2008:6, fent referència als treballs de Goldring¹⁰ i Levitt¹¹).

I finalment, Riaño i Richter, seguint a Vertovec¹², advertiran de la manca d'atenció que s'ha donat fins al moment als impactes de caràcter sociocultural, com poden ser la influència de les remeses en el canvi de jerarquies i estatus, les relacions de gènere, formes de matrimoni, costums de consum, etc. (2008:6)

Però, per tal d'estudiar els fils que connecten els immigrants amb els membres de les seves xarxes socials allà on es trobin, caldrà parar atenció als intercanvis que es donen entre aquests, ja siguin de tipus social, econòmic, cultural o polític. Riaño i Richter (2008), a partir de l'estudi d'autors com: Buttimer¹³, Lefebvre¹⁴ i Löw¹⁵, proposen l'ús del terme "**espai social transnacional**", que ens ajuda a entendre com aquestes persones poden trobar-se mental i emocionalment en varis llocs a la vegada. Tal com ho afirmen, el concepte d'*espai social* implica una **dimensió espacial** (o material) i una **dimensió simbòlica** a l'anàlisi de les xarxes socials. (2008:11). Així, i sempre fent referència als estudis citats, Riaño i Richter definiran els espais socials com

---

¹⁰ Goldring L. (2003) Re-thinking Remittances: Social and Political Dimensions of Individual and Collective Remittances. *CERLAC Working Paper Series*, pp. 1-23. Toronto.

¹¹ Levitt P. (2001) *The transnational villagers*. Berkeley, University of California Press.

¹² Vertovec S. (2000) Rethinking Remittances. Oxford, ESRC Transnational Communities Program.

¹³ Buttimer A. (1969) Social space in interdisciplinary perspective. *Geographical Review*, pp. 417- 426.

¹⁴ Lefebvre H. (2005 [1991]) *The Production of Space*. Oxford, Maldon; Blackwell, Carldon.

¹⁵ Löw M. (2001) *Raumsoziologie*. suhrkamp taschenbuch wissenschaft: Vol. 1506. Frankfurt, Suhrkamp.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

“las constelaciones de significado que surgen de las interacciones cotidianas que se llevan a cabo entre grupos e individuos en espacios que son apropiados de manera material y/o mental”. (2008:11)

En referència això, Suárez (2010:196-201) insistirà en la utilitat del concepte de '**camp migratori transnacional**' i començarà per analitzar el significat de 'camp social'. Levitt i Glick Schiller, definiran aquest com *“un conjunto de múltiples redes de relaciones sociales entreveradas a través de las que se intercambian, organizan y transforman de forma asimétrica ideas, prácticas y recursos.”* (2004:1009, citat per Suárez, 2010:198).

Suárez, segueix a Bourdieu¹⁶ i la seva concepció dels camps com instruments analítics, sense cap referència a lo espacial, per tal d'elaborar la seva pròpia definició de 'camp social'. Així, dirà:

*“El campo social transnacional no se limita a un espacio contenedor de redes sociales, sino a un conjunto de dinámicas que emanan del impacto de los procesos de globalización en el mercado laboral y en la gobernabilidad de las poblaciones, cada vez menos arraigadas a un único territorio. En creación y mantenimiento de un campo migratorio transnacional lo que está en juego es la creación de **sujetos móviles y lógicas de pertenencia incompletas**. Lo móvil no se refiere exclusivamente a traslación física en el espacio, porque involucrados en el campo hay sujetos sedentarios e inmóviles para quienes es instrumental el capital generado en las transferencias entre los distintos polos del campo transnacional, no sólo a nivel económico sino también cultural y político.”* (Suárez, 2010:199)

Així, Suárez continua citant Bourdieu¹⁷ quan parla de la necessitat de què la gent del camp estigui dotada d'*habitus*, és a dir, que tingui coneixement del funcionament del joc. I assenyalava que els immigrants són els qui més estan disposats a jugar i els que més coneixen tot allò que implica el joc, com la pèrdua d'estatus al país de destí i el guany del mateix al país d'origen. Això recolza una de les hipòtesis d'aquesta tesi. L'immigrant sistemàticament perd estatus al país de destí, lluitant per aconseguir arribar a ser regular, per no ser discriminat com estranger, per aconseguir unes condicions laborals dignes, etc. mentre que a origen, en general, només pel fet d'haver emigrat ja acostuma a assolir un estatus superior, i això sense tenir en compte l'estatus que tingués prèviament (el fet d'haver optat per

---

¹⁶ Bourdieu P. (1990:135) Espacio Social y Génesis de las clases. Sociología y Cultura. México, Grijalbo.

¹⁷ “Para que funcione un campo es necesario que haya algo en juego y gente dispuesta a jugar, que esté dotada de habitus que implica el conocimiento y reconocimiento de las leyes immanentes al juego, de lo que está en juego, etc.”. (Bourdieu, 1990:135-136).

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

l'emigració no equival sistemàticament a un estatus baix a origen). L'augment de recursos econòmics, tal com assenyala Suárez, i com s'ha observat al camp, possibilita l'enriquiment del capital simbòlic i social. (2010:199)

Per altra banda, Suárez insisteix en què els camps socials transnacionals no els integren només els immigrants, sinó tots aquells que es veuen afectats per la migració (també els que resten a origen i que reben remeses o que es beneficien dels canvis que es duen a terme arrel de l'arriba d'aquelles), a més dels estats, les entitats no governamentals, les empreses que potencien la circulació tant de persones com de mercaderies, d'informació o de diners entre els pols de la xarxa migratòria. (2007:62)

Liliana Suárez, al seu text sobre l'aplicació de la perspectiva transnacional als estudis migratoris, fa un extens recull de totes aquelles expressions i conceptes derivats i/o relacionats amb el terme Transnacionalisme, entre les quals: circuits migratoris transnacionals (Rouse i Miller¹⁸), societats binacionals (Vertovec¹⁹), formacions socials transnacionals (Guarnizo²⁰), comunitats transnacionals (Levitt 2000), espais migratoris transnacionals (Faist²¹), camps migratoris transnacionals (Basch et al., 1994); Levitt i Glick Schiller, 2004). I elabora un quadre classificatori d'alguns d'aquests conceptes segons el tipus d'espai social al que es refereix, el recurs primari que suposa el vincle entre els seus membres, i els seus trets principals. (2007:63-65)

Chadia Arab, seguint la idea de Mohammed Charef (1999), introdueix el concepte de **"circulació migratòria"** per referir-se a la forma actual de migració internacional. Concepte que podríem veure com sinònim de "transmigració" (2005:2).

Aquesta autora afirma que avui en dia els que deixen casa seva no migren sinó que circulen, amb les etapes de trànsit que els suposa el seu periple, les anades i vingudes, els retorns temporals. I farà referència a S. De Tapia²², que defineix la circulació de la següent manera:

"le concept de circulation migratoire, issue de celui de migration fait référence à la mobilité des hommes, avec leurs itinéraires, leurs moyens de transport et de communication, la pratique effective et affective de l'espace parcouru, entre l'espace

---

¹⁸ Rouse N, Miller P. (1992) Political power beyond the State: Problematics of Government. *British Journal of Sociology*. 43, pp. 173-205.

¹⁹ A: Levitt P, Levitt P, De Wind J, Vertovec S. (2003)

²⁰ Guarnizo LE. (1998) The rise of transnational social formations: Mexican and Dominican State responses to transnational migration. *Political Power and Social Theory*, Vol. 12, nº 12, pp. 45-94.

²¹ Faist Th. (2000) *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford, Clarendon Press.

²² De Tapia S. (1996) Echanges, transports et communications: circulation et champs migratoires turcs. *REMI*, Vol. 12, nº2, pp. 45-71.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

d'origine et l'espace de résidence. (...) Cette mobilité peut passer inaperçu ou sembler anecdotique. En réalité elle structure un espace véritablement transnational."
(De Tapia, 1996, citat per Arab, 2005:4)

Per altra banda, Arab farà també referència al terme "**diàspora**" o dispersió d'una població en migració. I dirà,

"La diaspora est définie à travers deux caractéristiques morphologiques de la migration: la multipolarité des lieux d'arrivée et l'interpolarité possible par la mise en place de relation forte entre chaque pôle d'arrivée et le pays d'origine mais aussi entre tous les pôles de la migration ». (2005 :4)

Arab parlarà d'un sistema en perpètua redefinició que genera la circulació migratòria. Entre els pols diaspòrics es teixeixen xarxes econòmiques, socials, d'informació, que animen la diàspora. Els circulants es desplacen d'un pol a l'altre de la diàspora sense parar, cercant les millors condicions laborals, jurídiques, el reagrupament familiar, ... Així Arab citarà Tarrius²³ que parla de la constitució d'un "*territoire nomade*" dins del qual els grups de migrants es desplacen. (2005:4)

Tal com assenyala l'autora, fent referència a un altre text de Tarrius²⁴, el migrat ha deixat de ser el marginal que no és ni d'aquí ni d'allà, per passar a ser d'aquí i d'allà a la vegada. En aquest punt l'autora es referirà al concepte de **territori circulatori** del que Tarrius diu: "*La notion de territoire circulaire constate la socialisation d'espaces suivant des logiques de mobilités*" (2000:125, citat per Arab, 2005:7)

Segons exposa Arab, Alain Tarrius proposa la següent tipologia. Hi hauria tres tipus de circulants: els errants, els nòmades i els diaspòrics. Tot i que aquesta tipologia canviarà amb els anys, segons afirma l'autora.

Els errants són aquells que estan molt poc lligats a l'espai d'origen i que tenen una multitud de llocs de centralitat on aturar-se. Aquests no tenen territori de referència, ni d'aquí ni d'allà.

Els nòmades, segons el citat text de Tarrius, serien fidels només al lloc d'origen. No entrarien en complementarietat morfològica amb les societats d'acollida i mantindrien les distàncies amb els organismes polítics i amb la resta de la ciutadania local. Així, per a ells la qüestió de

---

²³ Tarrius A. (1994) Nomadismes, diasporas, errances et réseaux internationaux de l'économie souterraine, *Journal des Anthropologues*, dec. 1994.

²⁴ Tarrius A. (2000) Les nouveaux cosmopolitismes. Mobilités, identités, territoires. Paris, Edition de l'Aube.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

la integració i de l'aculturació no tindria sentit. Però estudis com el d' Ian M. Lewis²⁵ mostren que hi ha grups de nòmades per els que també l'espai d'origen acaba essent incert. En països com Somàlia, amb una forta i nombrosa població nòmada, la pròpia circulació esdevé l'origen, marcada aquesta a la seva vegada pel domini sobre recursos dispersos, aliances o enfrontaments amb altres grups, relacions propícies per a aquella circulació que permet tant la contracció como el creixement del grup, etc.

Els diaspòrics es caracteritzen per tres atributs: manteniment de lligams amb els espais que travessen, complementarietat morfològica i econòmica amb les societats d'acollida, participació amb els dispositius col·lectius d'acció política, social, cultural i econòmica i finalment, manteniment de lligams amb l'espai d'origen. Els diaspòrics mantenen lligams amb tots aquells espais que consideren seus a part del d'origen. (Tarrius, 2000:139-142, citat per Arab, 2005:14-16)

Però Chadia Arab proposa un quart tipus de circulant: els mòbils assignats, que serien aquells que es troben en la fase prèvia a la migració. Desitgen marxar, ho somien, però encara no ho han aconseguit, fins i tot després d'haver-ho intentat alguna vegada. Són els individus que mental i espiritualment ja es troben circulant, ja funcionen amb la lògica de la partida, però que per la situació de tancament de les fronteres, han estat condemnats a restar a origen. Aquests, diu, es troben a l'inici de la fase de l'errant. Per una banda ja no pensen en l'aquí (on encara es troben) perquè ja se senten marxar, i per l'altra encara no són allà (on sempre tenen el cap). Aquests són els veritables estrangers que no són ni d'aquí ni d'allà. (2005:16)

Pel que fa a l'instrument metodològic imprescindible per a l'estudi dels espais transnacionals Liliana Suárez, d'acord amb la resta d'autors, es referirà a l'ús de les xarxes socials. Dirà:

"las redes y la noción más restringida de cadena migratoria, permiten rastrear el modo en que la información y las personas circulan en los espacios migratorios transnacionales". (2007:66)

Però insistirà en què no s'ha de prendre la part per el tot i que de cap manera seria oportú d'identificar la xarxa social dels migrats amb el seu camp migratori. Un error freqüent en l'anàlisi de les xarxes migratòries internacionals és, segons aquesta autora, el fet d'obviar actors clau per l'estudi del camp transnacional com són els Estats, els empleadors, etc.

---

²⁵ Lewis IM. (1961) *A pastoral Democracy. A study of pastoralism and politics among the northern Somali of the Horn of Africa*. Oxford University Press, Londres.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

Finalment, voldria incidir en el fet que alguns autors veuen el col·lectiu dels migrants marroquins com el paradigma del “migrant transnacional”. Philippe Dewitte afirma que els migrants marroquins són un dels col·lectius més representatius de *l'homo mobilis* i, en contra de l'opinió d'altres autors, llança la qüestió de si la dispersió geogràfica dels marroquins, i el seu intens dinamisme transfronterer no haurien de ser considerats com un projecte de diàspora.

Aquest autor assenyala que els marroquins emigrats mostren una gran adaptabilitat i dirà: *“Ainsi, les familles installées en terre étrangère construisent peu à peu une vie à cheval sur deux cultures”*. (2003:1)

Sobre aquesta qüestió de si la migració dels marroquins ha d'ésser o no considerada com una diàspora, Charef fa un repàs a algunes de les definicions que d'aquest terme fan els estudiosos i arriba a la conclusió de que efectivament pot ésser considerada com a tal. Així, la migració marroquina aconsegueix, segons Charef, una sèrie de trets diaspòrics mentre que es troba a l'inici del procés per aconseguir-ne uns altres. La migració marroquina mostra la voluntat del manteniment de la pròpia identitat i del grup, tot i que traslladat i dispersat, voluntats a les que fa referència la definició de Chaliand i Rajeau²⁶, a la vegada que aconsegueix els tres trets dels que parla Bruneau²⁷:

« la conscience et le fait de revendiquer une identité ethnique ou nationale; l'existence d'une organisation politique, religieuse ou culturelle du groupe dispersé (richesse de la vie associative) ; l'existence de contacts sous diverses formes, réelles ou imaginaires, avec le territoire ou pays d'origine » (1995:8, citat per Charef, 1999 :102)

Tot i que sobre el tema de l'organització política, Charef reconeix que la comunitat marroquina resident a l'estranger no s'hi mostra ni gaire receptiva ni gaire activa. Aquest autor relaciona això amb el fet que la migració marroquina és en general una migració econòmica i molt rarament respon a la persecució política (i encara menys religiosa) del grup. (1999:102)

Estic plenament d'acord amb Mohamed Charef (1999:288;2003:6) quan assenyala que l'emigrant marroquí es troba dividit entre la terra d'origen i la d'acollida. Així, apunta, les

---

²⁶ Chaliand G, Rajeau JP. (1990) *Atlas des Diasporas*. Paris, Edition Odile Jacob.

²⁷ Bruneau M. (1995) *Espaces et territoires de diasporas*. A: Bruneau M. (ed.) *Diasporas*, Montpellier, Éditions Reclus, pp. 5.23.

GRAFO Working Papers
Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

---

alternatives de quedar-se a destí o retornar a origen ja no són pertinents avui en dia. I cita les següents paraules de M. Poinard²⁸,

“Le va-et-vient kilométrique mais aussi économique et culturel devient un ‘genre de vie’, au sens que les anciens géographes donnaient à ce terme quand ils décrivaient la vie des pasteurs montagnards partageant leur temps entre les prairies de fauche et les alpages des sommets. » (1991:513, citat per Charef, 1999:22)

El migrat marroquí no deixa de desplaçar-se d'un espai a l'altre ni tant sols en jubilar-se. Circula d'un lloc a l'altre sense parar, s'aferra al seu lloc de naixement, però reivindica la pertinença al seu lloc d'acollida. Aquesta doble residència fa que Charef parli de *“l'émergence d'un émigré-immigré citoyen transnational”*. (2003:6)

Sobre els elements més influents en la generalització o augment del fet transmigratori entre els marroquins, Charef cita la introducció del telèfon a tots els racons urbans i rurals del Marroc mitjançant la xarxa de téléboutiques, l'emergència del telèfon mòbil, la popularització del fax, la transmissió televisiva, la radio-televisió marroquina per satèl·lit i l'ampli abast de la xarxa de caixers de bancs marroquins als països de migració. (1999:27)

Hassan Bousetta i Marco Martiniello, parlant del seu estudi sobre els marroquins de Bèlgica, assenyalen que la paradoxa d'aquests immigrants és que es troben immersos en un doble procés: de “sedentarització irreversible” a destí i de reforçament de les xarxes de llarga distància amb els seus països d'origen. Això els permet de sentir-se ciutadans de facto a ambdós espais: el d'origen i el de migració. (2003:106)

Tal com assenyalen Bousetta i Martiniello, a partir del seu estudi, els immigrants marroquins, cada vegada més, duen a terme cinc tipus de les anomenades pràctiques transnacionals: la participació electoral, l'activitat política de partits, la vinculació amb associacions, la consulta i la participació en les instàncies formals de cooperació bilaterals. (2003:101)

Bibliografia²⁹

Arab, Chadia (2005) « Migration de jeunes marocains. L'exemple des de la circulation migratoire des Aït Ayad à travers l'espace euro-méditerranéen ». Actes *2ème rencontre Jeunes et société en Europe et autour de la Méditerranée*. Marseille, octobre 2005.

---

²⁸ Poinard M (1991) Les Portugais dans l'émigration. Thèse d'État, Université de Toulouse le Mirail UFR de Géographie et Aménagement, Toulouse, Institut D. FAUCHER.

²⁹ Les notes a peu de pàgina al llarg del text donen informació sobre la bibliografia a la que fan referència els autors que es citen aquí.

GRAFO Working PapersNúmero 1, febrero 2012. Nº 01/02

Basch, Linda; Glick Schiller, Nina & Szanton Blanc, Cristina (1994) *Nations Unbound. Transnational projects, Postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Pennsylvania (USA), Gordon and Breach.

Belguendouz, Abdelkrim (2004) "Una diáspora desmarroquinizada". A: López García, Bernabé & Berriane, Mohamed (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 102-103.

Berriane, Mohamed (2004) "La larga historia de la diáspora marroquí". A: López García, Bernabé & Berriane, Mohamed (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp.24-26.

Bourne, Randolph (1916) "Trans-national America", *Atlantic Magazine*, Atlantic Monthly, 118 (July 1916), pp. 86-97.

Bousetta, Hassan & Martiniello, Marco (2003) « Marocains de Belgique: du travailleur immigré au citoyen transnational ». *Hommes et Migrations*, nº 1242, Mars-avril 2003, pp. 94-106.

Charef, Mohamed (2003) « Des hommes passerelles entre l'Europe et le Maghreb ». *Hommes et Migrations*, nº1242, Mars-avril 2003, pp. 6-17.

Colectivo Ioé & Fernández, Mercedes (2010) *Encuesta Nacional de Inmigrantes 2007: el mercado de Trabajo y las redes sociales de los inmigrantes*. Madrid, Observatorio Permanente de la Inmigración.

Dewitte, Philippe (2003) « Citoyens transfrontières, Marocains de France et d'Europe ». *Hommes et Migrations*, nº 1242 (Mars-avril 2003), pp.1.

Escrivá, Ángeles (2004) « Formas y motivos de la acción transnacional. Vinculaciones de los peruanos con el país de origen". A: Escrivá, Ángeles & Ribas, Natalia (coords.) (2004) *Migración y Desarrollo. Estudios sobre remesas y otras prácticas transnacionales en España*. Córdoba, Consejo superior de Investigaciones Científicas, pp. 149-181.

Fernández, Mercedes (2010): veure Colectivo Ioé & Fernández, Mercedes.

Guarnizo, Luís E. (2004) "Aspectos económicos del vivir transnacional". A: Escrivá A, Ribas N. (coords.) (2004) *Migración y Desarrollo. Estudios sobre remesas y otras prácticas*

GRAFO Working Papers

Número 1, febrero 2012. Nº 01/02

transnacionales en España. Córdoba, Consejo superior de Investigaciones Científicas, pp. 55-86.

Guarnizo, Luís E. & Portes, Alejandro (2003) "Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants". *American Journal of Sociology*, Vol. 108, Nº 4 (May 2003), pp. 1211-48.

Kearney, Michael (1995) "The local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism". *Annual Review of Anthropology*, 24, pp. 547-565.

Kearney, Michael (2003[1991]) "Fronteras y límites del Estado y el Yo al final del imperio". *Alteridades*, 2003, pp. 47-62. (Publicat originalment a: *Journal of Historical Sociology*, Vol. 4, nº1, març 1991, pp. 52-72).

Lacomba, Joan (2010) "La Migración de los marroquíes y el codesarrollo como oportunidad". A: Lacomba, Joan & Falomir F. (eds.) (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad*. Madrid, Catarata, pp. 351-368.

Lacomba, Joan & Falomir F. (eds.) (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad*. Madrid, Catarata, pp. 351-368.

Levitt, Peggy & Glick Schiller, Nina (2004) "Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society". *International Migration Review*. Vol. 38, nº 3 (Fall, 2004), pp. 1002-1039.

Levitt, Peggy; De Wind, Josh & Vertovec, Steven (2003) "International perspectives on Transnational Migration: An Introduction". *International Migration Review*, Vol. 37, Nº 3, 2003, pp. 565-575.

Maalouf, Amin (2005[1998]) *Identidades Asesinas*. Madrid, Alianza Editorial.

Portes, Alejandro; Guarnizo, Luís E. & Landolt, Patricia (1999) "The Study of Transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field". *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, nº 3, pp. 217-237.

Riaño, Yvonne & Richter, Marina (2008) "Cuáles podrían ser enfoques conceptuales apropiados para el estudio de las prácticas transnacionales de los migrantes. El potencial de las perspectivas de 'espacio social transnacional' y de la 'interseccionalidad de clase, etnicidad y género'". Actes del simposi internacional "*Nuevos retos del transnacionalismo en el estudio de las migraciones*", Barcelona, 14-15 de febrer de 2008. Organitzat pel grup GEDIME del Departament de Sociologia de la UAB.

GRAFO Working PapersNúmero 1, febrero 2012. Nº 01/02

Rodríguez, Dan (2010) *Retos y Tendencias en la gestión de la inmigración y la diversidad en clave transatlántica*. Barcelona, CIDOB.

Suárez, Liliana (2010) "La perspectiva transnacional en los estudios migratorios. Génesis, derroteros y surcos metodológicos". A: Lacomba J, Falomir F. (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad*. Madrid, Los libros de la catarata, pp. 183-206.

Suárez, Liliana (2007) "Lo transnacional y su aplicación a los estudios migratorios. Algunas consideraciones epistemológicas". A: Santamaría E. (ed.) *Los retos epistemológicos de las migraciones transnacionales*. Barcelona, Anthropos, pp. 55-78.

Vertovec, Steven (2007) "Introduction: new directions in the anthropology of migration and multiculturalism". *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 30, nº 6 (November 2007), pp. 961-978.

Wimmer, Andreas & Glick Schiller, Nina (2002) "Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences". *Global Networks*, 2, 4 (2002), pp. 301-334.